

Anarhistička biblioteka

Anti-Copyright

Ukidanje rada

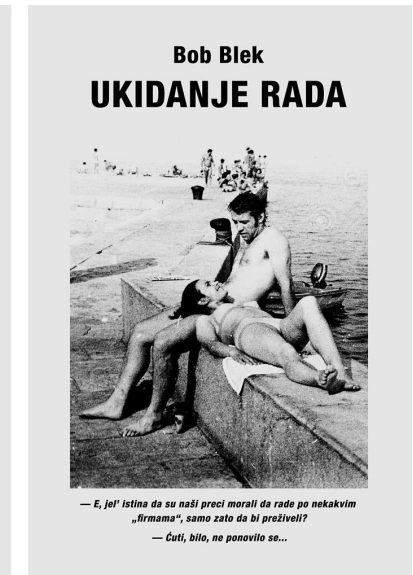
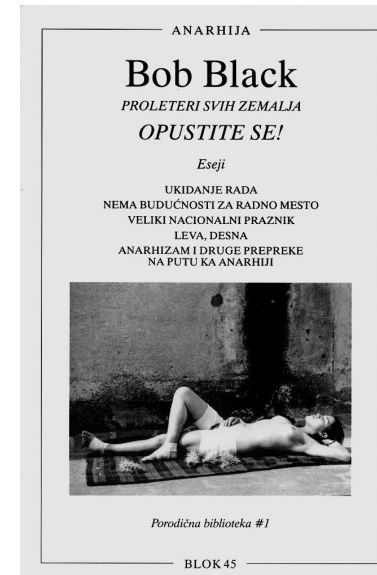
Bob Black

Bob Black
Ukidanje rada
1985

The Abolition of Work and Other Essays, Loompanics, 1985.
Preveo Aleksa Golijanin, 2002. Ovaj prevod je prvi put objavljen u
okviru zbirke, Bob Blek, *Proleter i svih zemalja... OPUSTITE SE*,
anarhija/ blok 45, Porodična biblioteka br. 1, Beograd,
2002.<http://anarhija-blok45.net>

anarhisticka-biblioteka.net

1985

Korice prvog izdanja iz 2002. i kasnijeg bukleta, koji odgovara ovom fajlu.

<http://www.inspiracy.com/black>

Kontakt: Bob Black, POB 3142, Albany, NY 12203-0142,
USA, Abobob51@aol.com

Sadržaj

Rekli su o Bobu Bleku, radu, ukidanju rada, itd.	5
Predgovor Boba Bleka za prvo srpskohrvatsko izdanje	7
Još malo o <i>Ukidanju rada</i>	10
Ukidanje rada	12
<i>Umesto fusnota i odlomci iz drugih tekstova Boba Bleka</i>	32
1	32
2	34
3	36
4	39
5	40
6	41
7	42
8	43
9	43
10	45
11	46
12	46
13	48
14	49
Antiradna bibliografija	51
Bob Black: Bibliografija	53

cal Paradise Publications, London 1972.; najnoviji prevod: Rebel Press, London, 2001, sa novim predgovorom i komentarima Raoula Vaneigem; nap. prev.)

Work in America. Report of a Special Task Force to the Secretary of Health, Education and Welfare. Cambridge: MIT Press, 1973.

Zerzan, John. *Elements of Refusal*. Seattle, Washington: Left Bank Books, 1988/ C. A. L. Press 1999. Bob Blek misli na tekstove iz drugog dela knjige, koji su najviše uticali na kasnije kritičare rada i tehnološko-industrijskog društva (neki od tih tekstova su bili u opticaju još od kraja sedamdesetih godina): *Industrialism and Domestication*, *Who Killed Ned Ludd?*, *Axis Point of American Industrialism*, *The Practical Marx*, *Origins and Meaning of WW I*, *Taylorism and Unionism*, *Unionization in America*, *Organised Labor vs. "The Revolt Against Work"*; za sada je samo ovaj poslednji tekst dostupan preko Interneta.

Web adrese i podaci o prevodima: AG.

Bob Black: Bibliografija

The Abolition of Work and Other Essays, Loompanics, 1985.

Rants & Incendiary Tracts, ed. with Adam Parfrey, Amok Press, 1989.

ZeroWork Anthology, Autonomedia/ Semiotexte(e)1990.

Friendly Fire, Autonomedia/ Semiotext(e) 1992.

Beneath The Underground, Feral House, 1994.

Anarchy After Leftism, C. A. L. Press, 1997.

Defacing the Currency: Selected Writings 1992–2012, LBC Books, 2012.

Instead of Work (prošireno izdanje *The Abolition of Work*), LBC Books, 2015.

Prevedeno: *Pravo na zajedništvo* (naročito poglavlja *Rad u sen- ci i Sopstveni rad*), *Dole škole, Svetkovina svesnosti, Medicinska Nemezis*.

- Lafargue, Paul. *The Right to Be Lazy*. Chicago: Charles H. Kerr, 1975. „Jehova, bradati i preki Bog, dao je svojim vernicima vrhunski primer idealne lenjosti: posle šest dana rada, odlučio je da od- mara celu večnost.” [http://www.marxists.org/archive/lafargue/ works/lazy/](http://www.marxists.org/archive/lafargue/works/lazy/)
- Lee, Richard Borshay. *The !Kung San: Men, Women, and Work in a Foraging Society*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
- Mann, Ernest. *I Was Robot (Utopia Now Possible)*. Little Falls, Min- nesota: Little Free Press, 1990.
- Marglin, Stephen A. „What Do Bosses Do?” in *The Division of Labo- ur*, ed. Andre Gorz. Atlantic Highlands, New Jersey: Humanities Press, 1976.
- Morton, A.L., ed. *Political Writings of William Morris*. New York: International Publishers, 1973.
- P.M. *Bolo'bolo*. New York: New edition, 1995.
- Richards, Vernon, ed. *Why Work?* London: Freedom Press, 1983. (Prilično loša antologija, ali sa nekoliko detalja vrednih čitanja; nap. Bob Blek)
- Sahlins, Marshall. *Stone Age Economics*. Chicago: University of Chi- cago Press, 1971.
- Santoro, Victor. *Fighting Back on the Job*. Port Townsend, Washing- ton: Loompanics Unlimited, 1982.
- Schor, Juliet B. *The Overworked American: The Unexpected Decline of Leisure*. New York: Basic Books, 1991.
- Seidman, Michael. *Workers Against Work: Labor in Paris and Barcelona During the Popular Fronts*. Berkeley, California: University of California Press, 1991 <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft5h4nb34h/>
- Vaneigem, Raoul. *The Revolution of Everyday Life*. Seattle, Washing- ton: Left Bank Books, Second, revised edition, 1994. (Naročito poglavlje „The Decline and Fall of Work”; drugi prevod, Practi-

Rekli su o Bobu Bleku, radu, ukidanju rada, itd.

Tekst za zadnjih korica prvog štampanog izdanja (2002)

„Šta će mi ljudska prava ako moram da radim? Eto pravog pitanja nad kojim bi svaka bakica iz Fonda za humanitarno pravo trebalo da se zamisli posle čitanja Boba Bleka.“ – Vojin Dimitrijević, direktor Centra za ljudska prava

„Bob Blek je nesumnjivo zanimljiv i lucidan pisac. Mno- ge njegove ideje mogao bih da potpišem bez ikakve rezerve. Ili čak sve, osim jedne: ukidanja rada. Mi levi- čari smo protiv ukidanja rada. Naime, ako nema rada, nema ni radnika; a ako nema radnika, koga ćemo onda moći da farbamo?“ – Žarko Korać, bivši potpredsednik vlade Republike Srbije (RS) i predsednik Socijaldemo- kratske Unije

„Istorija rada obiluje zanimljivim epizodama. Robovla- snici sa juga SAD insistirali su na tome da njihovi robo- vi žive u boljim uslovima nego radnici zaposleni u fa- brikama na severu: robovlasnik je o njima vodio kom- pletnu brigu, u svim okolnostima, dok su severnjački kapitalisti višak radne snage jednostavno izbacivali na ulicu.“ – Božidar Đelić, bivši ministar finansija RS, iz nastupa u obrazovnom serijalu RTS *Zanimljiva ekono- mija*

„Svako ko kaže da su ljudi koji moraju da rade slobodni ili je lažov ili budala.“ — Miroljub Labus, bivši predsednik G17+ i autor studije *S verom u Boga i strani kredit*

„Vreme koje ste proveli radeći jedina je roba koju nikada nećete moći da kupite, koliko god da zarađujete.“ — Mlađan Dinkić, G17+

„Niko ne voli da radi, pa ni ja.“ — Čeda Jovanović, predsednik Liberalno-demokratske partije

„Čitajte Boba Bleka!“ — Zoran Đinđić, premijer RS i autor pamfleta *Moj drug, Bob Blek*

Antiradna bibliografija

Izbor: Bob Blek

- Beecher, Jonathan, & Richard Bienvenu, eds. *The Utopian Vision of Charles Fourier*. Boston: Beacon Press, 1971. Prevedeno: *Civilizacija i novi socijetarni svijet: Izbor tekstova*, školska Knjiga, Zagreb 1980.
- Bell, Daniel. *Work and Its Discontents*. Boston: Beacon Press, 1956. (Reprinted in Bell's *The End of Ideology*.)
- Black, Bob. *The Abolition of Work and Other Essays*. Port Townsend, Washington: Loompanics Unlimited, n.d. (1986).
- Black, Bob. *Friendly Fire*. Brooklyn, New York: Autonomedia, 1992. (Chapter One includes „Primitive Affluence: A Postscript to Sahlins“ and „Smokestack Lightning.“)
- Braverman, Harry. *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press, 1974.
- Cowan, Ruth Schwartz. *More Work for Mother*. New York: Basic Books, 1983.
- Goodman, Paul & Percival. *Communitas: Means of Livelihood and Ways of Life*. 2nd ed., rev. New York: Vintage Books, 1960.
- Hunnicutt, Benjamin Kline. *Work Without End: Abandoning Shorter Hours for the Right to Work*. Philadelphia: Temple University Press, 1988.
- Illich, Ivan. *Shadow Work*. Boston: Marion Boyars, 1981. Drugi relevantni tekstovi nalaze se u *Gender* i *Towards a History of Needs*.

WORKERS OF THE WORLD... **RELAX!**

WORKERS AGAINST WORK has received the following communiques, signed "D.B. Cooper, Lord of Cockayne."

(WORKERS AGAINST WORK has received the following communiques, signed "D.B. Cooper, Lord of Cockayne.")

FELLOW LUNGENS:

WORK is what makes the System — work. Anybody who isn't revolting against work is working against revolt. To get the System out of our systems we need to ahirk, not work. (As our Polish comrades proved when they got tired of being treated like kielbasa — and that's no Poleck joke.)

SHOW ME a geek who says work is necessary and I'll show you a fat cat who doesn't do any.

SOME PEOPLE SAY we need full employment. I say we need full unemployment.

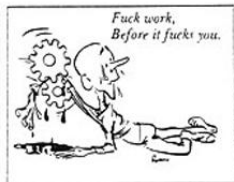
SOME PEOPLE SAY "anarchy won't work." That's not an argument against anarchy; that's an argument against work.

SOME PEOPLE SAY, "Sure, work sucks, but at least you get some free time afterwards." Well, the only reason they call it "free time" is that the boss doesn't have to pay you for it.

LIVING and earning a living are as different as capital punishment and the punishment of capital.

ON BEHALF of the working wounded everywhere, I hereby issue the following non-negotiable demands:

- FIRST, it's time to commute the sentences of everyone sentenced to commute;
- SECOND, it's time to stop paying and start playing!

D.B. COOPER SAYS:
"PLAY FOR KEEPS!
SELF-HELP MEANS
HELP YOURSELF!"

Never Work

I'm going to stay where you sleep all day.
Where they hang the Earl that invented work,
In the Big Rock Candy Mountains.

TAKE IT EASY... BUT TAKE IT!

WORKERS AGAINST WORK
P.O. Box 3142
Albany, NY 12203-0142

Predgovor Boba Bleka za prvo srpskohrvatsko izdanje

Esej *Ukidanje rada* prvi put se pojavio u obliku govora koji sam održao u klubu *Gorilla Grotto*, jednom od mesta za „zabavu odraslih“, u San Francisku 1981. godine. Taj govor bio je deo serije izlaganja posvećenih nekim vrlo radikalnim temama. Svoju tezu izložio sam već u prvoj rečenici: „Niko ne bi trebalo da radi“ i tako odmah isprovocirao one koji su slušajući dalje, ali ne mnogo pažljivo, pomislili da je moja ambicija iznošenje moralne osude na račun svakog pojedinačnog životnog izbora. Vlasnik kluba, Gari Vorn, koji je kasnije postao policajac, opisao je ceo događaj kao najgori performans ikada održan na tom mestu.

Povodom postera koje sam pravio u okviru svoje *Poslednje Internacionalne*, Vorn mi je savetovao da „nogu nabijem tamo gde su mi usta“. Ipak, stavio sam je na drugo mesto. Izbacivanje bučne grupe pankera, koji su na moj podsticaj pokušali da uđu besplatno, bila je samo jedna od diverzija priređenih te večeri; a završilo se tako što je Vorn naredio svojim gorilama da me prebiju.

U leto 1985. značajno sam korigovao i proširio taj govor u esej, s tim što mi je, mislim, uspelo da zadržim nešto od originalnog duha govora. Tekst je prvi put bio objavljen te jeseni u San Francisku, kao pamflet. Od tada je mnogo puta objavljivana, a nalazi se i u mojoj prvoj knjizi *The Abolition of Work and Other Essays* (1986). Postoji i mnogo prevoda: na francuski, nemački, španski, holandski, italijanski, portugalski, ruski, slovenački i grčki jezik; postoji i jedan finski prevod objavljen na Internetu. Od trenutka kada sam ispod teksta ispisao „bez autorskih prava“, čitaoci su me uhvatili za reč; mnoga

izdanja pojavila su se bez mog znanja, verovatno i mnoga za koja još nisam čuo. Ali, to je, što se mene tiče, sasvim u redu: uvek sam tražio samo da mi se pošalje jedna kopija svake publikacije, koje sakupljam da bih udovoljio svojoj taštini.

Uprkos nekim zastarelim podacima i referencama (na primer, šta je ostalo od Jugoslavije koju sam spomenuo na jednom mestu?), tekst je u međuvremenu pretrpeo neznatne ispravke. Za razliku od drugih eseja na istu temu (objavljenih u mojoj knjizi *Friendly Fire*, 1992), ovaj tekst je ostao praktično isti, bez dodatne dokumentacije. Njegov sadržaj ionako spada u domen opšte poznatog ili lako dokazivog. Izloženi principi ukidanja (ili, ako hoćete, transformacije) rada, slede moje viđenje toga šta je zapravo rad; a to viđenje, u osnovi, ne zavisi od novih ilustracija i primera, iako njima može biti potvrđeno.

Reakcije su uglavnom bile povoljne. Ljudi najrazličitijih profila pokazali su interesovanje i simpatije: anarhisti, nju ejdžeri, pisci i ljubitelji naučne fantastike, pankeri, liberteri, stari hipici, mladi zabušanti, čak i levičari, ali i mnogi radnici neopterećeni ideologijom i subkulturom.

Kritika je bilo malo, budući da se većina mojih neprijatelja (uključujući tu i marksiste) zadovoljila neobuzdanim omalovažavanjem ili istresanjem konzervativnih klišea. Nikada nisam tvrdio da u mojim idejama ima nešto originalno (osim možda u mom stilu), ali tvrdim da sam doprineo da rad – sam rad, ne samo najamni rad – za anarhiste postane institucija kojoj se treba suprotstaviti i koju, ako smo zaista saglasni, treba potpuno osporiti.

Uprkos povremenim krizama i „korekcijama“ kapitalizma, što ponekad ide i do razmatranja tako odbojnih opcija kao što je puna zaposlenost, i danas, kao i pre dvadeset godina, opažam isti anti-radni trend, kako izvan tako i na samom radnom mestu. To samo potvrđuje moje čvrsto uverenje da svaka borba za oslobođenje i slobodu svakog pojedinca (kako je moguće da se to dvoje razdvaja?), mora u radu prepoznati suštinsku i možda najveću negaciju slobode.

14

RAD je ono što čini da Sistem – radi. Svako ko se ne buni protiv rada radi protiv pobune. Da bismo Sistem izbacili iz svojih sistema, treba da tražimo krivine, a ne posao... Neki ljudi kažu kako anarhija ne bi „radila“ („Some people say, ‘anarchy won’t work’“). Ali to nije argument protiv anarhije; to je argument protiv rada.

„Workers of the World... Relax!“, letak kolektiva Workers Against Work (Bob Black i Pierre Barral), distribuiran na proslavi (američkog) Dana rada, 1980. *Beneath the Underground*, 1994, 77–78.

zalažu, ukidanje države, izaziva isti podsmeh – iako je ekonomija još nepopularnija od države. Rad nije popularan uopšte. Svaki dobar predlog u početku se smatra sumanutim ili skandaloznim.

Ukidanje rada, ukidanje države, ukidanje ekonomije, čak i ukidanje umetnosti: sva ta ukidanja streme ka istom. Ona ne znače isto, ali ukazuju na isto društveno stanje. U tom stanju nema mesta za institucije prinude, kao što su rad i država. Na tom mestu nema mesta za „radnike“. Umesto toga, ima mesta – svakog mogućeg mesta – za razigrane stvaraoce i proizvođače i njihove prijatelje, čak i mesta za lenje. Na tom mestu, umetnost, na primer, nije specijalizovana delatnost. Ona bi mogla biti deo života svakoga ko to tamo poželi, a skoro svako će, verujem, želeti tako nešto u svom životu, kada bude mogao da se uveri u tu mogućnost. Revolucija svakodnevnog života je jedina revolucija vredna truda. A u revoluciji svakodnevnog života ukidanje rada zauzima centralno mesto.

Bob Black, „What Work means and Why it Matters?“, *Anarchy: A Journal of Desire Armed*, #75, 2014, str. 38–47,
<https://theanarchistlibrary.org/library/bob-black-what-work-means-why-that-matters>; odgovor na kritiku Davida H (neki od saradnika ili simpatizera libcom.org, foruma „liberterskih komunista“), „What do we mean by work?: A response to Bob Black’s ’The Abolition of Work’“, 9. III 2013,
<https://libcom.org/article/what-do-we-mean-work-response-bob-blacks-abolition-work>

13

Sistem je mašina, Planetarna radna mašina, a svi mi, u najboljem slučaju, njeni lako zamenljivi delovi. Boriti se protiv nje na istim organizacionim osnovama, dovoditi u pitanje njen monopol pozivanjem na dužnost i žrtvovanje, znači svrstati se u njenu vojsku. Mi ćemo se boriti protiv nje na isti način na koji i živimo: razigrano, kreativno, ekstatično, nepredvidljivo.

(...)

Još malo o *Ukidanju rada*

Iz prepiske sa Bobom Blekom, 2005.

„... Što se toga tiče, ostaje mi samo da citiram Džordža Orvela, koji je rekao, 'Pišem kako mi drago'. Da nisam napisao te tekstove (odgovor na primedbu da je uglavnom pisao polemičke tekstove; nap. prev.), umesto njih ne bih napisao nešto konstruktivno, nego verovatno ne bih napisao ništa. Ali, mogu da pišem i drugačije, kao, na primer, u slučaju *Ukidanja rada*. Samo moram da budem u pravom raspoloženju. Kada sam pisao taj tekst, bio sam zaljubljen...

Naravno da ne mislim da sam izmislio ideju o ukidanju rada. Do toga sam došao na osnovu mnogih izvora, uključujući i Džona Zerzana (stanovao sam kod njega nekoliko nedelja 1978, kada sam se preselio u San Francisko; videli smo se i prošle godine ovde u Albaniju, a onda i marta 2005, na Anarhističkom sajmu knjiga u San Francisku). Moji kritičari su ponekad govorili da to nije moja ideja. Pa šta onda! Nikada to nisam ni tvrdio. Neku originalnost sam pripisivao samo svom stilu.

Ali ipak sam nešto postigao. Tekst *Ukidanje rada* (koji, uzgred budi rečeno, nije ni pretendovao da bude anarhistički) uspeo je da kritiku *sâmog rada* ugradi u anarhističku agendu, ali i u neke druge. To je nešto što sindikalisti i sledbenici drugih 'radničkih' struja ne mogu više da ignorišu, osim ako ne žele da ih pobedim bez borbe. Oni me obično ignorišu, ali to je uglavnom zato što znaju da će, ako se upuste u polemiku sa mnom, samo skrenuti pažnju na mene i pružiti mi priliku da ih prikažem kao budale, što zapravo i jesu. Vidim da i drugi ljudi raspravljaju o radu, bez naznaka da su ikada čuli za moj tekst. Pustio sam tu ideju da luduje. Ona ne pripada

Kritika rada je nužno kritika kapitalizma, ali kritika kapitalizma nije nužno i kritika rada. Zato je kritika rada radikalnija. Kritika rada je više kritika dominacije nego kritika eksploatacije. Kritika najamnog rada je više kritika eksploatacije nego kritika dominacije.

Ako se protivite samo eksploataciji, moglo bi se učiniti da će do potpunog oslobođenja radnika doći u radničkoj državi, u kojoj će državno vlasništvo potisnuti privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, a plate biti izjednačene. Niko nije eksploatisan – a svima se dominira. Nijedan anarhista nikada nije verovao u to. Dejvid H. (kritičar iz libcom.org) nije siguran, ali ima loš osećaj da bih mogao imati neke primedbe na „demokratiju na radnom mestu“. I zaista imam. Pošto odbijam rad, nužno odbacujem i demokratiju na radnom mestu. Ali odbacujem i samu demokratiju, u svakom pogledu, obliku i izdanju – i tačka. Odbijam samoupravno ropstvo. U „Ukidanju rada“ to sam razmatrao samo uzgredno, iako je bilo prisutno. Ali kritika demokratije postala je sve izraženija u mnogo čemu što sam napisao posle 1985. To sam rezimirao u eseju „Raskrinkavanje demokratije“ („Debunking Democracy“, *Defacing the Currency*, 2012).

(...)

Iako su izgubili svaku teorijsku osnovu za tako nešto, levičari i dalje čvrsto stoje na terenu ekonomije – „baze“, kako su govorili marksisti. I to je stvarno dno. Levica sa ideolozima kapitalizma deli mit o produktivizmu. (Videti Bodrijarovo Ogledalo proizvodnje, 1975, nap. B. Blek.) Ono što nazivam ukidanjem rada, ono što je Šarl Furije nazvao privlačnim radom, ono što je Vilijam Moris nazvao korisnim radom naspram beskorisnog kuluka, isto je što i poziv na ukidanje ekonomije. Levičarski anarhisti koji se tome smeju, mogli bi da se zamisle nad činjenicom da ono za šta se navodno

11

“Potrebni su nam anarhisti operisani od anarhizma.” —
Anarhizam i druge prepreke na putu ka anarhiji

Anarhisti se danas zaista nalaze na prekretnici. Prvi put u istoriji anarhija je jedini revolucionarni pokret. Tačnije, nisu svi anarhisti revolucionari, ali danas je nemoguće biti revolucionar, a da se ne bude anarhista, ako ne po nazivu, onda faktički. (...)

Anarhija, oslobođena svih levičarskih ostataka, u poziciji je da artikuliše ne toliko neki program, koliko određen broj revolucionarnih tema relevantnih za sadašnje vreme. Ona je odlučno antipolitička, kao što je to i većina ljudi. Ona je hedonistička, na isti način kao i ljudi koji se pitaju kako se uopšte može nazivati životom nešto što nije okrenuto zadovoljstvu? Ona je ‘individualistička’, jer šta drugo može biti prava mera dobrog društva, ako ne sloboda i sreća svakog pojedinca? Postlevičarska anarhija je, ako ne uvek krajnje negativno raspoložena, onda sigurno veoma sumnjičava prema emancipatorskim obećanjima visoke tehnologije. A tu je i ono najvažnije, potpuno odbacivanje rada. (...)

Anarchy After Leftism, 1997.

12

Marksisti, uključujući i anarhomarksiste kao što je Dejvid H (kritičar „Ukidanja rada“ iz libcom.org), gledaju na rad pod kapitalizmom kao na instituciju eksploatacije. Ali tako previdaju ono što naglašavam: rad kao instituciju dominacije, i to ne samo pod kapitalizmom. Često sam slušao radnike koji se žale na rad. Nikada nisam čuo radnike koji se žale zbog otuđenja (od proizvoda rada). Rad je u civilizaciji bio represivan nekoliko hiljada godina pre kapitalizma. Ono što me zabrinjava je da bi pod upravom marksista ili sindikalista rad bio represivan i posle kapitalizma.

meni. Hoću da ona pripada svima. Ona već pripada mnogima. Moj poklon čovečanstvu.“

Bob Blek, 13. maj 2005.

Ukidanje rada

Niko ne bi trebalo da radi. Nikada. Rad je uzrok sve bede ovog sveta. Skoro svako zlo koje vam može pasti na pamet potiče od rada ili od života u svetu podređenom radu. Da bismo prestali da patimo, pre svega treba da prestanemo da radimo.

To ne znači da treba da prestanemo da se bavimo bilo čime. Treba stvoriti nov životni stil, zasnovan na igri. Drugim rečima, treba nam ludička¹ revolucija. Kada kažem igra, mislim takođe na zabavu, kreativnost, druženje, zajednički život, možda čak i na umetnost. Ima mnogo vrsta igre, koje vrede bar koliko i ona dečja. Pozivam na zajedničku avanturu u uslovima opšteg uživanja i slobodno isprepletanih različitosti. Igra nije nešto pasivno. Svako od nas bi, bez obzira na prihode i zanimanje, sigurno voleo da ima više vremena za odmor nego što mu inače sleduje; ali, čim se malo oporavimo od rada, skoro svi želimo da radimo nešto. Oblomov i Stakanov su dve strane istog izlisanog novčića.²

Ludički život je potpuno nepojmljiv u postojećoj stvarnosti. Utoliko gore po "stvarnost", tu crnu rupu koja u sebe usisava i ono malo toga što život razlikuje od pukog preživljavanja.

Začudo, a možda i ne, sve stare ideologije su konzervativne jer veruju u rad. Neke od njih, poput marksizma i većine anarhističkih struja, toliko veruju u rad da se čovek pita nije li to možda zato što ne veruju ni u šta drugo.

¹ *ludus*: lat., igra (nap. prev.)

² Oblomov: glavni junak romana Ivana Gončarova *Jedan dan u životu Oblomova* (1859), prototip mlakog, buržoaskog dembelana. Aleksej Stakanov: Staljinov Alija Sirotanović, heroj rada Sovjetskog Saveza iz tridesetih godina prošlog veka. (nap. prev.)

skih kozmetičara). U takvoj "podeli", politika je posao za politikose, terapija za aktiviste i spektakl za skoro sve ostale.

Ako ostanemo pri pretpostavci da je rad suštinski u funkciji društvene kontrole, a samo uzgred u funkciji proizvodnje, ponašanje vlasnika, koje Rifkin smatra tako perverzno tvrdoglavim, počinje da ima smisla, iako samo u okvirima sopstvene naopake logike. Jedan deo populacije je prezaposlen. Drugi deo je nezaposlen. Šta ove dve grupe imaju zajedničko? Dve stvari: uzajamno neprijateljstvo i potpunu zavisnost od poslodavaca."

What's Wrong With That Picture, 1995.

10

"Ako za trenutak ostavimo po strani ulitimum kojim svetska ekonomija svakome diktira oblik njegove proizvodne aktivnosti, jasno je da glavni izvor direktnog diktata, kojem su izloženi zaposleni, nije Država već samo radno mesto. Tvoj gazda ili šef izdaju ti više izričitih naređenja nego policajac za deset godina.

"Jedni naređuju, drugi izvršavaju naređenja. To je suština podaništva.

"Ako na svet gledamo bez predrasuda, ali ipak tako da ne gubimo iz vida slobodu kao glavni kriterijum, jasno je da najmoćniji instrument prinude nije Država već Rad.

"Kao i tržište i država je *aktivnost*, a ne *entitet*. Jedini način za ukidanje države je promena načina života na kojem počiva. A taj način života, ako se to uopšte može nazvati životom, vrti se oko rada i svega što ide uz rad: birokratije, moralizma, obrazovnog sistema, novca, itd."

The Libertarian as Conservative, The Abolition of Work and Other Essays, 1985.

Političke revolucije su do sada uvek donosile duboke promene, ali ne i suštinske promene u sferi rada. Međutim, po Rifkinu, sada je i na to došao red.”

Rifkin, kaže dalje Bob Blek, ispravno primećuje da ljudski rad, u uslovima sve veće automatizacije i digitalizacije, postaje sve manje važan za proizvodnju. U prilog tome on navodi niz ubedljivih dokaza i pokazatelja (na primer: nikada veća produktivnost, nikada veća nezaposlenost). Ali, to ne znači da će ljudi raditi manje, a još manje da treba žuriti sa predlozima kako da se oni, u toj budućnosti “slobodnoj od rada”, uposle, što inače predstavlja jednu od glavnih tema Rifkinove knjige:

“Šta nije u redu sa tom slikom?

Možda samo ovo. Rifkin pogrešno tumači ili biva zaveden implikacijama svoje inače ubedljive demonstracije da rad postaje sve manje važan za proizvodnju. Ali, zašto onda i dalje radimo i to sve više? Da li su gazde poludele? Ne nužno. Iako možda samo intuitivno, oni još uvek vide svoj interes bolje nego neki slobodni, reformistički nastrojeni intelektualci. Utoliko pre što je sasvim očigledno da gazde i dalje upravljaju svetom, dok Džeremi Rifkin samo piše knjige o tome. *Rifkin, naime, uzima zdravo za gotovo da je rad stvar ekonomije; ali rad je uvek bio nešto više od toga – stvar politike.*

Pošto se značaj najamnog rada za ekonomiju smanjuje, u prvi plan dolazi njegova *kontrolna funkcija*. Rad je, kao i država, institucija kojom manjima kontroliše većinu. Rad nam oduzima najveći deo našeg budnog vremena. Često je fizički i psihički nepodnošljiv. Za većinu ljudi rad podrazumeva svakodnevno potčinjavanje autoritetima u meri koja zaostaje jedino za onim što moraju da trpe zatvorenici. Rad iscrpljuje ljude, ostavljajući im samo onoliko energije koliko je potrebno za zamenske aktivnosti i potrošnju. To znači da je demokratija, ako pod time neko još uvek podrazumeva aktivno učešće ljudi u upravljanju sopstvenim životima, čista iluzija.

Politika je samo jedna, i to posebno odvratna, manifestacija podela rada (naziv koji rad dobija kada prođe kroz tretman akadem-

liberali nam poručuju da treba okončati diskriminaciju u zapošljavanju. A ja kažem da treba završiti sa zapošljavanjem. Konzervativci podržavaju “pravo na rad”. Sledeći misao svojeglavog Marksovog zeta Pola Lafarga, ja se zalažem za pravo na lenjost. Kao i nadrealisti, samo ozbiljno, zalažem se za punu nezaposlenost. Trockisti agituju u prilog permanentne revolucije. Ja sam za permanentno lumpovanje.

Ali, iako svi ideolozi zagovaraju ideju rada – i to ne samo zato što žele da nekom drugom uvale svoj deo posla – oni se ipak čudno ustežu da to priznaju. Spremni su da do besvesti pričaju o platama, dužini radnog vremena, radnim uslovima, eksploataciji, produktivnosti, profitabilnosti. Rado će pričati o bilo čemu, samo ne o sâmom radu.

Ti eksperti, koji se uvek nude da misle umesto nas, retko se odlučuju da s nama podele svoje zaključke o radu, iako smo mi ti kojima rad oduzima najveći deo života. Ali, zato će se između sebe uvek rado sporiti oko detalja. Sindikati i poslodavci su saglasni u tome da svoje živote treba da prodajemo u zamenu za preživljavanje; sporna je samo cena. Marksisti misle da ulogu gazde treba poveriti birokratama. Libertarijanci³ misle da to treba da budu poslovni ljudi. Feministkinje ne postavljaju pitanje ko je gazda, sve dok je gazda žensko. Naravno, među svim ovim ideodilerima postoje ozbiljna neslaganja oko toga kako bi trebalo podeliti plen vlasti. Kao što je jasno i da niko od njih ne dovodi u pitanje sâmu vlast i da svi oni žele da mi i dalje radimo.

Možda se pitate da li se šalim ili sam ozbiljan. I jedno i drugo. Biti ludista nije isto što i biti lud. Igra ne mora da bude neozbiljna, iako biti neozbiljan ne znači biti površan. Često je potrebno da se nešto na prvi pogled neozbiljno shvati ozbiljno. Voleo bih da život bude igra, ali da je ulog u toj igri visok. Voleo bih da ta igra traje večno.

³ „Samo republikanac koji uzima drogu“, makar prema Bobu Bleku. *The Libertarian As Conservative*, www.inspiracy.com (Nap. prev.)

Alternativa radu nije samo nerad. Biti ludista ne znači biti lenčuga. Iako veoma cenim zadovoljstvo dremanja, ono nikada nije tako prijatno kada prekida druga zadovoljstva i rasonode, a ne samo rad; niti sam spreman da afirmišem onaj vremenski programirani, sigurnosni ventil zvani "slobodno vreme". Daleko od toga. Slobodno vreme je nerad u funkciji rada. Slobodno vreme je vreme provedeno u oporavljanju od rada, u grozničavim i beznadežnim pokušajima da se zaboravi na rad. Mnogi ljudi vraćaju se sa odmora toliko iscrpljeni da jedva čekaju da se vrate na posao i malo dođu k sebi. Glavna razlika između rada i slobodnog vremena je u tome što ste na poslu barem plaćeni za svoje maltretiranje i umor.

Ne želim da se ovde igram rečima. Kada kažem da rad treba ukinuti, onda to i mislim, samo što taj stav sada hoću da obrazložim na manje emotivan način. Moja minimalna definicija rada je prisilni rad, odnosno prinudna proizvodnja. Oba ova elementa su od suštinskog značaja. Rad je proizvodnja nametnuta ekonomskim ili političkim sredstvima, pomoću igre štapa i šargarepe (pri čemu je šargarepa samo drugi oblik štapa). Ali nije svako stvaranje rad. Rad nikada nije sam sebi svrha, već uvek ima za cilj neki proizvod ili neku korist koju proizvođač (a najčešće neko drugi) želi da izvuče iz njega. To je rad. Definisati ga znači prezreti ga. Ali rad je obično i nešto gore od toga. Dinamika dominacije svojstvene radu vremenom se razvijala. U razvijenim, na radu zasnovanim društvima, uključujuću tu sva industrijska društva, kapitalistička i "komunistička", rad poprima svojstva koja dodatno naglašavaju njegovu odvratnost.

U kapitalističkim zemljama, u još većoj meri nego u "komunističkim", gde je država skoro jedini poslodavac, rad znači zaposlenost, tj. najamni rad, prodavanje sebe u službi nekog plana. Tako 95% zaposlenih Amerikanaca radi za nekog drugog ili za nešto drugo. U SSSR, Kubi, Jugoslaviji, Nikaragvi ili u bilo kom drugom alternativnom modelu koji bi se mogao navesti, taj procenat iznosi skoro 100%. Jedino u većito uzburkanim seljačkim bastionima Trećeg sveta – Meksiku, Indiji, Brazilu, Turskoj – privremeno je očuvan

8

Svet civilizacije, svet istorije, pre svega je, objektivno i subjektivno, svet rada. Radnici su već doneli presudu o tome kako oni, subjektivno, vide rad: to je nešto što ih povređuje i što mrze. Objektivno, rad se samo pogoršavao, gledano u okvirima u kojima se očekivalo neko poboljšanje. Od druge polovine XIX veka, najveći deo radnih zadataka bio je uprošćen, standardizovan, kretenzovan, razbijen, izolovan od drugih segmenata i policijski nadziran... Kao što primećuje Stajn (Joel Stein, *Automatic Production*, 1975), sa opadanjem radnog umeća, nivo traženog obrazovanja i akademskih titula raste. To očigledno nema veze sa radnim učinkom. Ali, to ne znači da su gazde iracionalne zato što insistiraju na tim zahtevima: razumno je pretpostaviti da će osoba koja je prošla kroz duži boravak u školi lakše tolerisati sva moguća sranja na poslu. "Dete treba navići na rad, a gde se ta sklonost može aktivirati bolje nego u školi? (...) Deca se prvo šalju u škole, ne toliko da bi naučila nešto, već zato da bi se navikla da mirno sede i rade samo ono što im se kaže." (Immanuel Kant, *Obrazovanje*)

Primitive Affluence: A Postscript to Sahlins, Friendly Fire, 1992.

9

Iz kritičkog prikaza knjige Džeremija Rifkina (Jeremy Rifkin) *The End Of Work: The Decline Of The Global Labor Force And The Dawn Of The PostMarket Era* (međutekst: AG)

Futuristi su najavljivali novu postindustrijsku epohu skoro isto onoliko često koliko i marksisti konačnu krizu kapitalizma. Priznajući to, Džeremi Rifkin insistira da je budućnost konačno stigla i da je ovog puta rešila da ostane. Možda je zaista tako. (...)

7

Kao što primećuje Ivan Ilić, „ekonomisti se razumeju u rad isto koliko i alhemičari u zlato“. Oni sučeljavaju dve bliznačke fatalnosti, neograničene potrebe i ograničene (retke) resurse, da bi podigli zdanje svoje sumorne nauke koju svaka razumna osoba odbacuje bez trunke oklevanja. Način života lovaca-sakupljača potpuno demaksira hobsijansku prevaru. Resursi su obilni i Kung San se doslovno baškare u njima. Ali, pošto je reč o racionalnim hedonistima, a ne o askteskim ludacima, oni nalaze zadovoljstvo u pravoj meri: rade onoliko koliko je potrebno da bi bilo dovoljno za sve. Nomadi toliko skandalizuju ekonomiste i njihove vernike da ovima kao jedini odgovor ostaju samo salve visokoparno sročениh predrasuda, kao u slučaju ekonomista Mareja Rotbarda (Murray Rothbard) i Dejvida Remzija Stila (David Ramsey Steel), koji je napisao vrlo neprijateljsku kritiku knjige u kojoj sam obrazložio ideju o ukidanju rada. Magazin *Liberty* (kako voli da se predstavlja) izostavio je 90% mog odgovora Stilu. Dozvolite mi zato da im se osvetim tako što ću citirati samog sebe:

„Stil, s nehotičnim humorom, objašnjava zašto lovci-sakupljači uglavnom ne rade ništa: 'Ako je leš jedne životinje dovoljan da pregurate nedelju ili dve, onda je potraga za drugom čisto traćenje energije. I šta im onda ostaje nego da razmenjuju priče?' (*Liberty*, maj 1989)

Ti jadni đavolčići su *suviše bogati da bi radili*. Pošto su okrutno lišeni prilike da akumuliraju kapital, šta drugo ostaje tim zatucanim divljacima osim da stvaraju, razgovaraju, plešu, pevaju, priređuju gozbe i tučaju se?

Iza Stilovog vrištećeg etnocentrizma krije se strah od divljine i svega što je divlje, duboki strah od zova Šume, od same slobode.“

značajan broj poljoprivrednika koji i dalje rade u nekoliko milenijuma starim, tradicionalnim aranžmanima, plaćajući porez državi ili zakup nekom parazitskom zemljoposjedniku, u zamenu da budu ostavljeni na miru. Čak i ovaj grubi oblik poslovnog ugovora izgleda dobro u poređenju s položajem svih industrijskih (i administrativnih) radnika: svi oni rade u uslovima koji zahtevaju podanički odnos prema poslodavcu.

Ali, moderni oblici rada imaju još gore posledice. Ljudi ne samo da rade, oni imaju “radne zadatke”. Radnik je obučen da sve vreme obavlja samo jedan, određeni “zadatak”. Čak i ako taj zadatak sadrži trunku zanimljivosti (što nije slučaj sa sve većim brojem poslova), monotonija njegove obavezujuće ekskluzivnosti uništava sav njegov ludički potencijal. “Zadatak” u koji bi mogla biti uložena energija nekoliko ljudi, u razumno ograničenom vremenu i koji bi još mogao biti zabavan, postaje teret za one koji moraju da mu se posvete 40 sati nedeljno, bez prava da utiču na način njegovog izvršenja, u korist vlasnika koji sa samim procesom proizvodnje nema ništa. To je stvarnost sveta rada: svet birokratskog javašluka, seksualnog maltretiranja i diskriminacije, tupavih šefova koji iskorišćavaju i zloupotrebljavaju svoje potčinjene, koji bi po svim racionalno-tehničkim kriterijumima trebalo sami da vode posao. Ali, to je upravo ono na čemu kapitalizam u stvarnosti insistira: podređivanje racionalne maksimalizacije proizvodnje potrebi da se nad proizvodnjom ima potpuna organizaciona kontrola.

Degradacija koju većina radnika doživljava na poslu predstavlja specifičan zbir poniženja koji se naziva disciplina. Fuko je taj fenomen prikazao mnogo složenijim nego što zapravo jeste (*Nadzirati i kažnjavati: Rođenje zatvora*, Prosveta, Beograd 1997; nap. prev.). Disciplina je skup totalitarnih tehnika kontrole primenjenih na radno mesto: nadzor, rutinske operacije, zadati radni tempo, proizvodne norme, zvono za početak i kraj radnog vremena, itd. Disciplina je ono što fabrika, kancelarija i prodavnica imaju zajedničko sa zatvorom, školom i azilom za umobolne. Reč je o istorijski originalnoj i nepojmljivo užasnoj pojavi, o nečemu što prevazilazi maštu čak i

takvih demonskih diktatora iz prošlosti kao što su bili Neron, Džingis Kan i Ivan Grozni. Koliko god da su bili surovi, oni jednostavno nisu raspolagali mašinerijom za tako temeljnu kontrolu svojih podanika kakvom raspolažu moderni diktatori. Disciplina je izrazito dijaboličan oblik moderne kontrole, sasvim novi oblik prinude, koji bi trebalo što pre odbaciti.

To je "rad". Igra je nešto sasvim drugo. Igra je uvek dobrovoljna. Ono što bi inače moglo da bude igra, čim postane obavezno postaje rad. To je očigledno. Bernije de Koven je igru definisao kao "ukidanje posledica". To je neprihvatljivo ukoliko treba da znači da igra nema posledice. Ovde ne govorimo o takvoj igri. Tvrditi tako nešto znači obesmisлити je. Stvar je u tome da posledice, ako ih ima, stižu kao poklon. Igrati se (aktivnost) i poklanjati (odnos) blisko su povezani, to su dva aspekta istog impulsa, instinkta igre. Oni dele isti aristokratski prezir prema krajnjem ishodu. Igrač želi da nešto postigne igrom, to je njegov glavni motiv. Ali, glavna nagrada trebalo bi da bude sama aktivnost, kakva god bila. Neki drugačije obavešteni istraživači igre, kao što je Johan Hojcinga (Huizinga, *Homo Ludens*, 1949), definiše igru kao aktivnost koja sledi određena pravila. Iako veoma cenim njegovu erudiciju, snažno odbacujem ovo ograničenje. Ima mnogo zanimljivih igara koja se zasnivaju na pravilima (šah, bejzbol, monopol, bridž), ali igra može da bude još mnogo toga. Razgovor, seks, ples, putovanje – ove aktivnosti ne slede pravila, ali su svakako igra. A i sama pravila mogu lako postati predmet igre, kao i bilo šta drugo.

Rad izvrgava ruglu svaku priču o slobodi. Zvaničan stav glasi da svi mi imamo pravo da živimo u demokratiji. Neki drugi ljudi, manje srećni i manje slobodni, moraju da žive u policijskim državama. Ti nesrećnici moraju da se potčinjavaju vladajućem poretku, često potpuno samovoljnom. Vlast ih drži pod stalnim nadzorom. Državna birokratija kontroliše čak i najmanje detalje njihovog svakodnevnog života. Službenici koji im izdaju naređenja odgovorni su samo pred višim instancama, državnim ili privatnim. Svaka pobuna i neposlušnost se kažnjavaju. Doušnici redovno dostavljaju

Naime, rad na navodnjanim pirinčanim poljima bio bi čist kuluk, lišen takvih vitalnih komponenti kao što su ćaskanje, pesma i ples – upravo onih tragova igre koji su u modernom radu potpuno izbrisani.

Primitive Affluence: A Postscript to Sahlins, Friendly Fire, 1992.

6

Salins je već primetio superiorni "kvalitet radnog života" koji uživaju primitivni proizvođači – da pozajmim omiljenu frazu pseudohumanističkih eksperata za redizajn i oplemenjivanje rada. Pored kraćeg i "kliznog" radnog vremena, kao i mnogo pouzdanijeg "socijanog osiguranja", na osnovu opšteg pravila o deljenju hrane, rad lovaca-sakupljača je prijatniji nego većina modernih poslova. Mi se budimo na zvono budilnika; oni spavaju mnogo, danju i noću. Mi smo zakucani za svoje zgrade u zagađenim gradovima; oni se kreću po otvorenom prostoru i na svežem vazduhu. Mi imamo gazde; oni imaju saputnike. Naš rad po pravilu zahteva jednu ili svega nekoliko hipespecijalizovanih radnji, često ni toliko; oni kombinuju manuelni i intelektualni rad kroz mnoštvo raznovrsnih aktivnosti, upravo onako kao što su to zamišljali veliki utopisti. Vreme koje mi provodimo u prevozu je mrtvo i jalovo; oni ne mogu da kroče iz svog kampa, a da ne "čitaju" pejisaž na neki potencijalno produktivan način. Naša deca su potčinjena zakonu o obaveznom pohađanju škole; njihova deca, bez ičijeg nadzora, kroz igru oponašaju aktivnosti odraslih, sve dok, skoro neprimetno, ne zauzmu njihovo mesto. Oni su tvorci i majstori svog jednostavnog, a opet tako efikasnog alata; mi radimo za mašine i to uskoro neće biti metafora, barem prema jednom ekspertu iz *National Aeronautics and Space Administration* (NASA): "U načelu, roboti će raditi za ljude, ali moguće je da će, u nekim slučajevima, u radnoj hijerarhiji neki roboti biti iznad nekih ljudi." Poslednja reč u debati o jednakim šansama za posao.

cija bila potpuno ukinuta, što je daleko od ostvarenja, ravnopravne radne žene bi opet na svojim plećima morale da nose teret onoga što Ilič zove “radom u senci” – “potrošački neplaćeni rad koji robi dodaje novu vrednost, neophodnu da bi ta roba bila od koristi za sâmu potrošačku jedinicu” (na primer, pripremanje kupljenih namirnica; nap. prev.; Ivan Illich, *Gender*) Zakoni o građanskim pravima ne mogu da prođu u domaćinstvo. Istorija rada, ako se tu uopšte može govoriti o nekoj razvojnoj logici, jeste istorija sve većeg nametanja mukotropnog rada ženama. Svaki feminizam koji nije izričito antiradni je prevara.

Primitive Affluence: A Postscript to Sahlins, Friendly Fire, 1992.

5

Čak se i težak rad može učiniti podnošljivijim, ukoliko se ne obavlja pod nečijim nadzorom. Zadržimo se na primeru naroda Kpele iz Liberije, koji uzgajaju pirinač – što je, po svim kriterijumima, veoma težak posao. Ovi “neolitski farmeri” organizuju svoj rad na način nezamisliv za naše eksperte. *Liinee’*, “radost”, mora da prati svaki posao koji Kpele obavljaju, inače od posla nema ništa. Rad se obavlja u grupama od kojih svaka ima svoj muzički orkestar, koji prati ritam njihovih motika i mačeta. U određenim intervalima žene odbacuju motike i počinju da plešu da bi zabavile ostale i relaksirale mišiće izmorene jednoličnim pokretima. Na kraju dana svi radnici se okupljaju da bi pili palmino vino, igrali i pevali. Ako ovo i nije društvo o kojem je govorio Salins, ono još uvek predstavlja ogroman napredak u odnosu na rad kakav postoji u našem navodnom “društvu blagostanja”.

Antropolozi izveštavaju da je vlast vršila veliki pritisak na Kpele da pređu sa “suvog” na “vlažno” uzgajanje pirinča (na navodnjanim poljima), s obzirom da ovo drugo donosi mnogo veći prinos. Kpele su popustili, ali se nisu odrekli svog konzervativizma: prihvatili su savet nekih stručnjaka da uzgajaju kakao kao glavnu kulturu.

svoje izveštaje nadležnim organima. Sve to je, kažu, nešto veoma loše.

I zaista je tako. Samo što ovo nije ništa drugo nego opis modernog radnog mesta bilo gde u Americi. Liberali, konzervativci i liberteri, koji lamentuju nad totalitarizmom, obični su prevaranti i licemeri. U bilo kojoj umerenoj poststalinističkoj diktaturi ima više slobode nego na bilo kom radnom mestu u Americi. U kancelarijama i fabrikama nailazimo na istu vrstu hijerarhije i discipline kao u zatvoru ili u manastiru. Kao što su Fuko i drugi pokazali, zatvori i fabrike pojavljuju se otprilike u isto vreme, a njihovi upravnici svesno su razmenjivali tehnike kontrole.

Radnik je rob na određeno vreme. Gazda je taj koji ti govori kada ćeš da dođeš, kada ćeš da odeš i šta treba da radiš u međuvremenu. On ti govori koliko ćeš da radiš i koliko brzo. Slobodan je da svoju vlast ispoljava do ponižavajućih krajnosti, određujući, ako želi, koju odeću moraš da nosiš i koliko često možeš da ideš u WC. Osim u nekoliko slučajeva, ima pravo da te otpusti iz bilo kog razloga ili bez ikakvog razloga. Špijunira te preko svojih doušnika i nadzornika, praveći o svakom zaposlenom poseban dosije. Svaki prigovor proglašava se za “neposlušnost”, kao da je radnik nevaljalo dete, zbog čega ne samo da možeš dobiti otkaz nego i biti isprašen na ulicu, bez ikakve nadoknade. Bez namere da ovo po svaku cenu primenim i na njih, treba primetiti da deca kod kuće i u školi imaju sličan tretman. To se pravda njihovom navodnom nezrelošću. Šta to govori, ako se ima u vidu da su njihovi vaspitači i roditelji takođe radnici?

Ovaj ponižavajući sistem dominacije upravlja barem polovinom budnog vremena većine žena i skoro svih muškaraca, tokom nekoliko decenija, to jest, najvećim delom njihovog života. Sistem u kojem živimo možemo, u određenom kontekstu, s pravom nazivati demokratijom ili kapitalizmom ili, još bolje, industrijalizmom, ali ono o čemu je zapravo reč su fabrički fašizam i uredska oligarhija. Svako ko tvrdi da su ljudi koji žive u takvom sistemu slobodni ili je lažov ili budala.

Ti si ono što radiš. Ako radiš neki dosadan, glup, monoton posao, imaš sve šanse da i sam postaneš dosadan, glup i monoton. Rad predstavlja mnogo bolje objašnjenje za narastajuću kretinizaciju koju vidimo svuda oko nas, jer tome doprinosi više nego čak i tako moćni mehanizmi moronizacije kao što su televizija i obrazovanje. Ljudi kojima se celog života upravlja, koji se iz škole izručuju pravo na posao, koji život počinju nadzirani u porodici, a završavaju nadzirani u staračkim domovima, naviknuti su na hijerarhiju i mentalno robovanje. Njihova težnja ka nezavisnosti toliko je zakržljala da je strah od slobode jedna od retkih fobija koja je u njima racionalno zasnovana. Poslušnost kojoj se čovek uči na poslu, vraća se u porodicu, gde je obuka i počela, reprodukujući tako ceo sistem na više načina, na polju politike, kulture, itd. Kada ljude jednom lišite vitalnosti u oblasti rada, oni će se lako podvrgnuti hijerarhiji i dominaciji eksperata i u svim drugim oblastima. To je ono na šta su navikli.

Toliko smo uronjeni u svet rada da nismo ni svesni svih njegovih posledica. Potrebno je da se pozovemo na iskustva spoljnih posmatrača, iz drugih epoha i iz drugih kultura, da bismo postali svesni krajnosti i patologije našeg sadašnjeg stanja. U istoriji je takođe postojalo doba kada je nešto poput radne etike bilo potpuno nepojmljivo. Maks Veber je možda u pravu kada pojavu tog koncepta vezuje za religiju, posebno za kalvinizam, koji bi, da se pojavio danas umesto pre četiri veka, bio odmah i sa punim pravom proglašen za kult. Šta god da je slučaj, treba samo da poslušamo reči drevnih mudraca da bismo rad sagledali u odgovarajućoj perspektivi. Drevni ljudi su rad videli onakvim kakav stvarno jeste i taj stav je vladao (bez obzira na upad kalvinizma) sve dok ga nije potisnuo industrijalizam – iako je i tada bilo potrebno da nova filozofija prvo bude zvanično objavljena od strane svojih proroka.

Zamislimo za trenutak da rad ne pretvara ljude u tupave podanike. Zamislimo, uprkos svemu što nam govori psihologija i na šta računaju njegovi ideolozi, da rad nema nikakav uticaj na formiranje karaktera. Zamislimo najzad da rad nije tako dosadan, iscrplju-

kva kompenzacija za sumorno i često ponižavajuće iskustvo samog rada. Tokom šezdesetih, Bukčín, uvek spreman da nanjuši revolucionarni potencijal društvenih poremećaja, pozdravljao je prezir mladih prema radu. Ali, dok su druge tendencije koje je odobravao, kao što je kultura mladih, bile rekonstruirane, sve rašireniji otpor prema radu postao je stalna crta američkog radnog prostora. Spontan i van svake kontrole, taj otpor izmiče i gazdama koje bi da ga potkupe i levičarima koji bi da ga organizuju. Prezaposleni i nezaposleni – oni su *danās* potencijalno revolucionarna snaga.

Anarchy After Leftism, “Labor-Enslaving Technology”, 1997.

4

Mnogi su tvrdili kako su u većini društava žene radile više od muškaraca i to je verovatno tačno (ipak, u društvu San “Bušmana”, muškarci rade više nego žene; kada je reč o obezbeđivanju hrane, oni obavljaju za trećinu više posla nego žene, iako donose svega 40% potrebnih kalorija). U verovatno povezanom razvoju, u većini društava žene su imale manje političke moći nego muškarci; zapravo, najčešće nisu imale nikakvu moć. Promišljena feministička taktika bi zato trebalo da počiva na anarhizmu, a ne na fantazijama o matrijarhalnom prevratu; na ukidanju rada, a ne na cviljenju zbog istih nadnica za iste poslove. Jedini matematički siguran način da vlast i rad učinite ravnopravnim i rodno pravednim, jeste da se otarasite i jednog i drugog. (...)

Zaposlene žene (većina je danas zaposlena izvan kuće) rade više nego ikada. One i dalje moraju da obavljaju većinu kućnih poslova, što su radile još od početaka industrijalizacije i da pored toga rade za nadnicu. Njihovo silovito uključivanje u radnu snagu (one su radile sve vreme, ali taj neplaćeni rad nije bio smatran poslom) u poslednjih dvadeset godina samo je povećao njihov radni teret, ali i ukupnu količinu rada (pošto niko ne tvrdi da su muškarci u međuvremenu počeli da rade manje). Čak i kada bi seksualna diskriminacija

Primitive Affluence, 1992: 29-30) Zahvaljujući tehnologiji, moderna radna žena uspeva i da džabe rinta, obavljajući “rad u senci” (Illich, 1981) i da se uključi u nedovoljno plaćeno kapitalističko rintanje u kancelariji, restoranu ili čak u fabrici. Mašina za pranje veša i kućna tehnologija uopšte, nikada nisu uštedeli ženama ni delić radnog vremena. Tehnologija je samo povećala produktivne standarde (s mašinom *Maytag* nema više izgovora ako vaše rublje nije *belje od belog*) ili je napor pomerila ka drugim radnim zadacima, kao što je čuvanje dece (Cowan 1974, 1983). Sumnjam da Bučkin sam pere svoje gaće i to ne samo zato što voli da maše svojim prljavim vešom u javnosti.

U Bukčinovoj građanskoj utopiji “uređaji za uštedu radnog vremena biće visoko cenjeni – bilo da su to kompjuteri ili automatska mašinerija – zato što će osloboditi ljudska bića od nepotrebnog napora i pružiti im nestruktuirano slobodno vreme za lično usavršavanje, kao pojedinaca i građana.” (M. Bookchin, *Remaking Society*, 1989: 197)

Da bi neko besvestan kao i sam Bukčín u to poverovao potreban je čin vere. U poslednjih nekoliko decenija (od 1948 na ovamo), zahvaljujući visokim tehnologijama i u meri koja daleko premašuje sve što je naš Dekan mogao predvideti, produktivnost se više nego udvostručila. (Schor 1991: 1-2, 5, 29) Začudo, ni “materijalna oskudica”, a još manje “mukotrpní rad” nisu nestali. Realni prihodi su opali, dok je u isto vreme broj radnih sati povećan. Čak je i Dekan primetio, doslovno na prvoj strani, “sve veće siromaštvo miliona ljudi” i da “intenzitet izrabljivanja primorava sve više ljudi da prihvate radnu nedelju tipičnu za prošli vek.” (M. Bookchin, *Remaking Society*, 1989: 1) Ono što nije primetio je paradoks da sve intenzivniji progres, sve veća produktivnost, sve veće siromaštvo i sve veći obim rada dovode u pitanje upravo *njegovo*, u osnovi marksističko, oduševljenje razvojem proizvodnih snaga. (...)

S druge strane, za razliku do prethodnih decenija, u životima običnih ljudi rad sve više postaje strano telo. Duže radno vreme, niži realni prihodi i nesigurnost radnog mesta sigurno nisu nika-

jući i ponižavajući kao što svi znamo da jeste. Čak i tada rad pravi sprdnju od svih humanističkih i demokratskih težnji, *prosto zato što nam oduzima toliko mnogo vremena*. Sokrat je govorio da manuelni radnici stvaraju loša prijateljstva i postaju loši građani zato što nemaju vremena da se posvete negovanju prijateljstva i ispunjavanju građanskih obaveza. I bio je u pravu. Zbog rada, kakav god bio, mi stalno gledamo na sat. Jedino što takozvano “slobodno vreme” čini slobodnim je to što gazdu ne košta ništa. Slobodno vreme najvećim delom koristimo da bismo se pripremili za posao, otišli tamo, vratili se kući i onda se oporavljali od njega. Slobodno vreme je eufimizam za poseban oblik rada, poseban faktor proizvodnje, koji podrazumeva ne samo prevoz do radnog mesta i nazad o sopstvenom trošku, već i primarnu odgovornost za vlastito održavanje i oporavak. Ugalj i čelik su toga pošteđeni. Strug i pisaaća mašina ne moraju to da rade. Zato ne treba da nas čudi kada Edvard Robinson u jednom od svojih gangsterskih filmova kaže: “Rad je za debile!”

I Platon i Ksenofon pripisivali su Sokratu i očigledno delili sa njim mišljenje o destruktivnom uticaju rada na čoveka kao građanina i kao biće. Herodot je prezir prema radu vezivao za klasičnu Grčku, kada je njena kultura bila na vrhuncu. Možemo da navedemo i primer iz starog Rima, kada Ciceron kaže da “svako ko svoj rad prodaje za novac u stvari prodaje sebe i spušta se na nivo roba.”

Ovakva otvorenost danas je retka, ali savremena primitivna društva, na koja ovde nećemo gledati sa visine, imala su dovoljno rečitih predstavnika sposobnih da prosvetle moderne antropologe. Kapauku iz zapadnog Iriana (Papua Nova Gvineja), prema svedočenju Pospisila, smatraju da život mora da se održava u stalnoj ravnoteži, pa tako rade svaki drugi dan, posvećujući dan odmora “vraćanju izgubljenog zdravlja i snage”.

Naši preci su, sve do XVIII veka, kada su već uveliko bili na putu ka našoj današnjoj sudbini, imali barem svest o tome šta je izgubljeno, o naličju industrijalizacije. Njihova religiozna odanost “Svetom Ponedeljku”, čime je petodnevna radna nedelja bila uvedena *de facto* 150 do 200 godina pre nego što je bila zvanično odobrena, ba-

cala je u očaj vlasnike prvih fabrika. Njihovim gazdama trebalo je mnogo vremena da ih podvrgnu tiraniji zvona, pretku današnjeg časovnika. U stvari, bile su potrebne jedna do dve generacije da bi se odrasli muškarci zamenili ženama naviknutijim na poslušnost i decem koja su se još mogla prevaspitati i oblikovati prema kalupu industrijske proizvodnje. Čak su i napoličari, za vreme starog režima u Francuskoj, imali dosta vremena za sebe, nakon što bi završili sa poslom na imanju zemljoposjednika. Prema Lafargu (Paul Lafargue, *Pravo na lenjost*, 1883) četvrtina francuskog seoskog kalendara bila je posvećena svetim Nedeljama i praznicima, a ruski seljaci o kojima je pisao Čajanov⁴ – iz društva koje bi se teško moglo smatrati naprednim – takođe su posvećivali plandovanju između jedne četvrtine i jedne petine svih dana u godini. Potpuno podređeni radu, mi se očigledno nalazimo daleko iza ovih nazadnih društava. Neki mužik, izrabljivan do besvesti, mogao bi samo da se pita zašto uopšte radimo. Trebalo bi i mi.

Da bi se sagledale prave razmere neprestanog pogoršavanja našeg stanja, potrebno je da razmotrimo najranije stadijume ljudskog društva, kada još nije bilo vlasti i svojine i kada su naši preci živeli kao lovci-sakupljači. Hobs je u par reči zaključio da je život tada bio “prljav, surov i kratak”. Drugi su pretpostavljali da je život bio neprestana, očajnička borba za opstanak, rat protiv surove Prirode, gde su smrt i propast lako odnosili sve one koji nisu bili dovoljno spremni da se suoče sa svim izazovima borbe za goli život. U stvari, sve je to bila projekcija straha zbog mogućeg kolapsa centralne vlasti nad zajednicama nenaviknutim da žive drugačije, kao što je to bilo u Hobsovoj Engleskoj za vreme građanskog rata. Hobsovi savremenici su se već bili susreli sa alternativnim društvenim modelima i drugačijim načinima života, posebno u Severnoj Ame-

⁴ A. V. Čajanov: ruski ekonomista, poznat po radovima o ekonomiji i tradicionalnoj organizaciji ruskog sela. Uhapšen 1930. posle čega mu se gubi svaki trag. Na njegov rad osvrće se i Maršal Salins (Marshall Sahlins) u svojoj knjizi *Stone Age Economics* (1972), u poglavlju *The Domestic Mode of Production*. (nap. prev.)

sporednog značaja za niskotehnološku kolonijalnu ekonomiju iz XVII i XVIII veka, kada su robovi obrađivali druge izvozne kulture, kao što su duvan, pirinač i indigo (McCusker & Menard, 1985). Kao što svaki školarac zna, tehnički progres je *ojačao* robovlaništvo, koje je bilo zamaskirano spregom mašina za branje pamuka i tekstilno orijentisane Industrijske revolucije u Britaniji (Scheiber, Vatter & Faulkner, 1976: 130-134).

Ako Bukčinova priča o robovlasnicima ima nekog smisla, onda se *svakoj* vladajućoj klasi može pogledati kroz prste. Vlasnicima plantaža su bili “potrebni” robovi “u najvećoj meri” zato što nisu imali mašine koje bi obavljale njihov posao. Industrijalci su “imali potrebu” za dečjim radom, verovatno iz istih razloga. Građani Atine su “imali potrebu” za robovima, zato što njihova tehnologija nije mogla da im lepo očisti grožđe, popuši kako valja i zadovolji mnoge druge potrebe tog kultivisanog građanstva, čije su aspiracije bile tako uzvišene da se prosto nije moglo samo starati o sebi. “Potreba” je društveno i ekonomski uslovljena. Nema nikakve sumnje da su južnjačkim plantažerima i atinskim građanima bili potrebni robovi; ALI, DA LI SU ROBOVIMA BILI POTREBNI JUŽNJAČKI PLANTAŽERI I ATINSKI GRAĐANI?

Drugi Dekanov primer je takođe neumesan. To je klasični instrument oslobođenja žena, mašina za pranje veša:

“Moderna radna žena-majka ne bi mogla da izađe na kraj sa svim svojim obavezama da nije mašine za pranje veša, koja je, makar minimalno, oslobađa od svakodnevnih kućnih poslova, pre nego što pođe na posao da bi zaradila ono što često predstavlja veći deo prihoda domaćinstva.” (M. Bookchin, *The Ecology of Freedom*, 1982:49)

Drugim rečima, mašina za pranje veša pojačava seksualnu podelu kućnih poslova i omogućava ženi da bude proletarizovana – da se pridruži plaćenju radnoj snazi i to onoj na samom dnu. (Black,

Iz *Anarchy After Leftism*, 1997; kritika Mareja Bukčina (Murray Bookchin, 1921-2006); Blek ga ovde naziva *Dekanom*, aludirajući na njegovu ulogu osnivača Instituta za socijalnu ekologiju iz Bostona.

Dekan jednako greši i kada je reč o radu – i odnosu tehnologije i rada – u drugim oblicima društva. U zbirci *Friendly Fire* izneo sam neke dokaze (ima ih mnogo više) koji govore da s napretkom tehnologije kvantitet rada raste, a kvalitet radnog iskustva opada (Black, *Primitive Affluence: A Postscript to Sahlins*, 1992: 19-41). Generalno, nema tehnologije koja smanjuje obim rada. U najboljem slučaju, tu je tehnologija koja rad samo preuređuje, što je sa stanovišta radnika “isto kao kada bi emigrirali iz Etiopije u Rumuniju, u potrazi za boljim životom.” (*Nema budućnosti za radno mesto*, 1992) Kapitalisti razvijaju i primenjuju nove tehnologije ne zato da bi smanjili obim rada već zato da smanje njegovu cenu. Što je tehnologija razvijena, to su manje nadnice i manja potreba za radnom snagom.

Kada sa parola pređemo na detalje, vidimo da Dekan otkriva svoje nepoznavanje prave istorije rada i tehnologije. Dva primera koja iznosi biće sasvim dovoljna. Pođimo od njegove stripovske istorije južnjačke poljoprivrede:

“Vlasnicima plantaža s Juga bile su potrebne ‘ruke’ robova u najvećoj meri zato što mašine za sađenje i branje pamuka nisu postojale; zaista, napoličarski rad na farmama u Americi je nestao u poslednje dve generacije, zato što je uvođenje novih mašina zamenilo rad ‘oslobođenih’ crnih zakupaca.” (M. Bookchin, *The Ecology of Freedom*, 1982:35)

Drugim rečima, Bukčin okrivljuje robovlasništvo za tehnološku zaostalost, a ne kapitalistički svetski sistem, koji je Jugu dodelio funkciju proizvođača izvoznih monokultura. Ali, pamuk je bio od

rici, ali su isto tako bili suviše udaljeni od njihovog iskustva da bi ih pravilno razumeli. Ljudi iz nižih slojeva, kojima je način života Indijanaca bio bliži, bolje su shvatali o čemu je reč. Tokom celog XVII veka engleski doseljenici su bežali u indijanska plemena ili su, ako bi bili zarobljeni u ratu, odbijali da se vrate u kolonije. S druge strane, broj indijanskih prebega u naseobine belaca mogao bi se uporediti s brojem Nemaca koji su Berlinski Zid preskakali sa zapadne strane.

“Opstanak najsposobnijih”, glavna parola darvinizma u tumačenju Tomasa Hakslija, više je govorila o ekonomskim uslovima viktorijanske Engleske nego o prirodnoj selekciji, što je anarhista Kropotkin dokazao u svojoj knjizi *Uzajamna pomoć: Faktor evolucije* (1902). Kropotkin je bio prirodnjak kome se ukazala sjajna prilika za terensko istraživanje tokom službe u Sibiru. On je dobro znao šta govori. Kao i većina društvenih i političkih teorija, tako se i priča Tomasa Hobsa i njegovih naslednika, može slobodno prihvatiti kao jedva prikrivena autobiografija.

Antropolog Maršal Salins je proučavajući podatke o savremenim lovcima-sakupljačima srušio ovaj hobsijanski mit u članku pod naslovom *The Original Affluent Society* (Prvobitno društvo blagostanja, *Porodična biblioteka* br. 3). Ti ljudi rade mnogo manje nego mi, a njihov rad se teško može razdvojiti od onoga što nazivamo igrom. Salins je zaključio da “lovci i sakupljači rade mnogo manje nego mi, a da je potraga za hranom, umesto neprestano lutanje, uglavnom povremena aktivnost, sa dosta slobodnog vremena. Među njima je zabeležen u proseku najveći broj sati dnevnog sna u odnosu na bilo koji drugi tip društva.”

Rade u proseku četiri sata dnevno, ukoliko se ta aktivnost uopšte može nazvati radom. Njihov “rad”, sa našeg stanovišta, predstavlja najčešće vrlo specijalizovanu delatnost koja u velikoj meri upošljava fizičke i intelektualne mogućnosti; prost fizički rad, u iole većim razmerama, kaže Salins, moguć je samo u industrijskom sistemu. Tako je zadovoljena šilerova definicija igre, kao jedine aktivnosti u kojoj čovek u potpunosti ostvaruje svoju ljudskost kroz

punu "igru" sa obe strane svoje prirode, mišljenjem i osećanjem. Igra i sloboda, što se tiče proizvodnje, ovde idu ruku pod ruku. Čak je i Marks, koji je (uz sve dobre namere) pripadao panteonu Proizvodnje, primetio da "oblast slobode ostaje nedostižna sve dok se ne pređe tačka u kojoj se rad odvija pod teretom nužde i spoljne koristi." On nikada nije mogao da potpuno prihvati ono što ovo srećno stanje stvari zapravo podrazumeva – ukidanje rada. Najzad, bilo bi malo čudno u isto vreme biti za radnike i za ukidanje rada. Ali, ako on to nije mogao, mi možemo.

Težnja da se u odnosu na ideju o životu bez rada ide napred ili nazad, jasno se uočava u svakoj ozbiljnoj društvenoj ili kulturnoj istoriji preindustrijske Evrope. To je slučaj sa knjigama kao što su *England in Transition*, (Dorothy George, 1953) i *Popular Culture in Early Modern Europe* (Peter Burke, 1978). Dobar primer je i esej Danijela Bela *Work and Its Discontents*. To je, verujem, prvi tekst koji je tako opširno govorio o "pobuni protiv rada" i koji bi, da je bio shvaćen, predstavljao značajnu korekciju popustljivosti koja je odlikovala zbirku radova u kojoj se taj esej prvi put pojavio, *The End of Ideology* (1962).

Kao što primećuje Bel, Adam Smit je u *The Wealth of Nations* (Bogatstvo naroda), uz sav svoj entuzijazam za tržište i podelu rada, bio mnogo svesniji i iskreniji povodom one druge, surovije strane rada, nego što su to Ejn Rand, ekonomisti čikaške škole ili bilo koji od njegovih modernih epigona. Adam Smit primećuje:

"Razumevanje položaja najvećeg broja ljudi neminovno polazi od njihovog svakodnevnog zaposlenja. Čovek koji čitavog života izvodi nekoliko prostih operacija nije u prilici da razvije svoj duh. On po pravilu postaje onoliko glup i zatucan koliko je to samo moguće."

Ovde je, u nekoliko neuvijenih reči, sažeta sva moja kritika rada. Bel je, u svom eseju pisanom 1956, u zlatno doba Ajzenhauerove vladavine i imbecilnog američkog samozadovoljstva, identifikovao ovaj poremećaj koji izmiče svakoj kontroli i koji, od sedamdesetih pa na dalje, nijedna politička struja nije uspela da uklopi u svoj

va primetio je da "oni i rad nikako ne idu zajedno." (Rediker, Innes, 1988)

Naredni veliki preokret, industrijalizacija, doneo je radničkoj klasi još teži i monotoniji rad, nego što je njihova klasa ikada ranije morala da trpi. U armiji Industrijalizacije nije bilo dobrovoljaca. Radnici u prvim američkim fabrikama nisu bili čak ni formalno slobodni: to su bili žene i deca koje su na posao slali njihovi zakonski vlasnici, muževi i očevi. Fabrike na Severu, kao i plantaže na Jugu, počivale su na robovskom radu. Mnogo kasnije radno vreme bilo je skraćeno, zahvaljujući delovanju organizovanih radnika i drugih reformatora, koji su taj zahtev uključili u svoje programe. Osmočasovno radno vreme, koje je danas zvanično priznato, tekovina je koju su anarhisti sa Hejmarketa (Čikago, 1886) platili svojim životima. Ali, danas, predlog da se uvede još kraća, 30-časovna radna nedelja, ne dolazi od sindikata, već od ljudi kao što su, na primer, Hjugo Blek, u to vreme senator, a kasnije član Vrhovnog Suda. Zato u poslednje vreme i radnici prestaju da računaju na sindikate. Tako je i ovde zatvoren krug.

Uprkos svom tehnološkom napretku ostvarenom u poslednjih pola veka, radno vreme ne samo da nije skraćeno, već je broj godina koje provodimo radeći povećan. Razlog tome je što sve veći broj ljudi doživi penziju, što znači da sistem uspeva da iz nas iscrpi više rada nego ranije. Prosečni američki radnik, muškarac, radi osam sati duže od radnika sa početka veka. U XVIII veku radnik, ako bi uopšte poživeo toliko, svoje poslednje dane bi dočekao u nekom prihvatilištu za siromašne. U XX veku, taj radnik – opet, ukoliko uopšte poživi toliko – život završava u nekom staračkom domu, usamljen i medicinski maltretiran. Neki to nazivaju napretkom.

Primitive Affluence: A Postscript to Sahlins, Friendly Fire, 1992.

“Džon Stjuart Mil je pisao da svi izumi za zamenu ljudskog rada nisu čoveku uštedeli nijedan sekund slobodnog vremena. “ – Bob Blek, *Ukidanje rada*

Pogledajmo kako se menjao obim rada, izražen u nedeljama, koji je prosečni engleski radnik morao da obavi da bi zadovoljio osnovne životne potrebe: 1495. godine – 10 nedelja; 1564 – 20; 1684 – 48; 1726 – 52 (Eyer & Sterling, *Review of Radical Political Economics*, 1977).

Tako je bilo i sa američkim radnikom. U XVIII veku nastaje trend da robovski i najamni rad, do tada bio uglavnom sezonski, postane stalan. Tehnološki progres je, kao i obično, stvari samo učinio još gorim. Evo jednog primera:

Moreplovci su nekada bili prava avangarda među najamnim radnicima. U XVIII veku veličina i nosivost brodova postaju mnogo veći, što je zahtevalo još više rada i to veoma mukotrpnog. Pomorci su na to odgovarali zajedničkim akcijama, kao što su bili štrajkovi – ta reč potiče od njih, jer su oni bili ti koji su udarali (*to strike*) na brodove – zatim pobune i najzad piratstvo, to jest, zauzimanje radnog mesta i proterivanje dotadašnjih vlasnika. Pirati su pojednostavili komandnu hijerarhiju, sami birali svoje kapetane, a nadnice su zamenjivali zajedničkim vlasništvom i zajedničkim preuzimanjem rizika. Pored toga, drastično su smanjili obim rada, budući da su njihovi brodovi imali posadu pet puta brojniju od posade trgovačkih brodova koji su bili njihov plen. Odvratnost koju su osećali prema radu bila je njihov glavni motiv. Za jednog pirata “ljubav prema piću i lenčarenju bila je jači motiv od zlata.” Izvesni admiral je pokušao da rehabilituje nekoliko zarobljenih pirata, nudeći im vojnička zaduženja, što je značilo “naučiti ih da rade, a što su oni na svaki način pokušavali da izbegnu.” “Naime, rad je ono što ti ljudi smrtno mrže”, rekao je guverner Bahama, dok je drugi stanovnik tih ostr-

program. On se ne pojavljuje ni u kalkulacijama neoliberalnih ekonomista, kao što su Milton Fridman, Marej Tortbard, Ričard Pozner, zato što, rečeno jezikom junaka Zvezdanih staza, “nije izračunljiv”.

Ako ove primedbe, iznete u ime slobode, nisu ubedile humanistepraktičare, ali ni one iskreno zabrinute, tu je obilje drugih koje je nemoguće ignorisati. Rad štetno utiče na vaše zdravlje, da pozajmim naslov jedne knjige. U stvari, reč je o pravom genocidu. Rad je najveći masovni ubica. Direktno ili indirektno, rad ubija većinu vas koji čitate ove redove. Između 14.000 i 25.000 radnika u ovoj zemlji pogine na poslu svake godine. Preko dva miliona biva trajno onesposobljeno; 20-25 miliona biva povređeno. Ovi podaci se zasnivaju na veoma konzervativnim tumačenjima pojma “povreda na radu”. Zato tu nije uračunato 500.000 slučajeva profesionalnih oboljenja godišnje. Jednom sam prelistavao knjigu o profesionalnim bolestima koja je imala preko 1.200 strana, a koja jedva da je zagrebala površinu čitavog problema. Dostupne statistike računaju očigledne slučajeve kao što je 100.000 ruadara sa bolestima pluća, od kojih svake godine umre oko 4.000. Ono što statistike ne spominju su desetina miliona ljudi kojima rad drastično skraćuje životni vek, što najzad i jeste definicija homicida. Uzmimo samo primer lekara koji rade sve do smrti, u svojim kasnim pedesetim godinama. Ili sve druge ovisnike o radu.

Ako vas vaš posao još nije ubio ili obogaljšio, još uvek ste na dobrom putu da vam se to dogodi: bilo dok idete na posao, ili se vraćate sa posla, razmišljate o poslu ili pokušavate da zaboravite na njega. Većina žrtava automobilskih nesreća je ili bila na nekom putu vezanom za posao ili je nastradala zbog onih koji su radili nešto. Ovaj sve duži spisak žrtava treba proširiti žrtvama automobilske i industrijske zagađenja, kao i slučajevima alkoholizma i narkomanije uzrokovanih radom. Rak i srčana oboljenja su moderni poremećaji čiji je uzrok, direktno ili indirektno, opet rad.

Rad institucionalizuje ubijanje kao način života. Na Kmere gledamo kao na ludake koji istrebljuju jedni druge, ali zar smo mi nešto drugačiji? Pol Potov režim je bar imao viziju, ma koliko po-

mučenu, o nekakvom egalitarnom društvu; a mi ubijamo ljude u (najmanje) milionskim brojkama samo zato da bismo preživelim prodali još po neki hamburger ili kadilak. 40-50.000 ljudi koji svake godine poginu u automobilskim nesrećama su žrtve, a ne mučenici. Oni su umrli ni zbog čega, ili tačnije, zbog posla. A posao svakako nije nešto zbog čega bi vredelo umreti.

Državno kontrolisana ekonomija nije rešenje. Rad je čak opasniji u zemljama državnog socijalizma. Na hiljade ruskih radnika bilo je ubijeno ili povređeno tokom izgradnje moskovskog metroa. Priče o dobro zataškanim nuklearnim nesrećama širom Rusije, u odnosu na koje nesreće u Times Beach i Three Mile Island⁵ izgledaju kao školske vežbe iz protivvazdušne odbrane, stalno se obnavljaju.

S druge strane, od deregulacije, sada veoma u modi, neće biti nikakve koristi, samo još veće štete. Sa stanovišta zdravlja i bezbednosti (da ne navodimo ostale kriterijume) rad postaje sve opasniji što se ekonomija više približava stanju potpune deregulacije. Istoričar Judžin đenoveze (Eugene Genovese) ubedljivo je dokazao da su najamni radnici u fabrikama na severu SAD i u Evropi bili u gorem položaju nego robovi na plantažama Juga – na čemu su insistirali i zagovornici robovlasništva u periodu pre građanskog rata. Sa stanovišta proizvodnje, skoro da je svejedno kakav će dogovor između sebe postići birokrate. Ozbiljno podizanje sigurnosnih i zdravstvenih standarda u ovoj oblasti, kao što to u teoriji predlaže OSHA (Occupational Safety and Health Administration), verovatno bi dovelo ekonomiju u stanje mirovanja. Ovaj pristup se načelno podržava utoliko pre što niko ne preduzima ništa da bi se najvećim štetočima stalo za vrat.

Sve što sam do sada rekao ne bi trebalo da bude sporno. Najvećem broju zaposlenih je muka od posla. Uočava se sve veći broj slučajeva odsustvovanja sa posla, pronevera, krađa, sabotaža, di-

⁵ Times Beach, Misuri, gradić evakuisan 1983. zbog velike koncentracije dioksina u obližnjim deponijama, posle čega je usledila evakuacija stanovništva sa još 50 lokacija širom države. Three Mile Island, Pensilvanija, najveća poznata nuklearna nesreća u SAD (1979); evakuisano oko 200.000 ljudi. (nap. prev.)

nam lako da udovoljimo vašem zahtevu, jer mi ionako ne radimo ništa, ni tog, niti bilo kog drugog dana.”

“Kakva god da je bila rana Amerika”, čitamo u jednom skorašnjem akademskom tekstu, “ona je pre svega bila svet rada.” Indijanska Amerika je bila sve samo ne to, što su prvi doseljenici iz oblasti Roanoke u Virdžiniji mogli lako da potvrde. Prema jednom takvom svedočenju, proizvodnja godišnje zalihe kukuruza za jednog Indijanca iz današnje Virdžinije zahtevala je 24 sata rada. Naravno, Indijanci nisu jeli samo kukuruz: njihova ishrana bila je veoma bogata i raznovrsna, obezbeđujući im “odlično zdravlje”, jer je bila mnogo hranljivija i manje monotona od onoga što je kasnije postalo standard ne samo u siromašnim zemljama Juga, već i u bastionima industrijalizma.

Zato ne treba da čudi zašto su mnogi doseljenici postali “urođeni”, napuštajući najranije engleske naseobine, ostavljajući za sobom samo poruku urezanu u drvetu: “Otišli među Kroatane”. (Pleme Lambi/ Lumbee, Severna Karolina; nap. prev.)

Ti prvi begunci, koji su jedva dočekali da jaram civilizacije zamene za lagodan, varvarski život, nisu bili i poslednji. Tokom čitavog kolonijalnog perioda na stotine evroameričkih seljaka pridružilo se Indijancima. Ženama i deci bilo je najlakše da se prilagode indijanskom načinu života, jer je to značilo odbacivanje svih ograničenja koja im je nametao život u svetu belaca. Ali, ni odrasli muškarci nisu imali mnogo problema da se prilagode životnom stilu bezbožnika.

Nema sumnje da je rad bio jedan od najjačih faktora koji su uticali na njihov izbor. U Džejmstaunu, guverner Džon Smit je uveo radni režim koji bi se mogao uporediti sa uslovima života u koncentracionom logoru. Hronike iz 1613. beleže da su neki Englezi bili “obešeni, neki spaljeni, neki raščereni, neki nabijeni na kolac, a neki posečeni ili streljani.” Njihov zločin? To što su “pobegli da žive sa Indijancima, a onda bili uhvaćeni.”

Primitive Affluence: A Postscript to Sahlins, Friendly Fire, 1992.

Umesto fusnota i odlomci iz drugih tekstova Boba Bleka

1

“S druge strane, broj indijanskih prebega u naseobine belaca mogao bi se uporediti s brojem Nemaca koji su Berlinski Zid preskakali sa zapadne strane. “ – Bob Blek, *Ukidanje rada*

O sukobu kultura govorilo se iz mnogo uglova, ali njegova prava dubina može se sagledati tek kada se u njemu vidi sudar svetova koji su imali dijametralno suprotne predstave o radu.

Daleko od toga da su živeli samo da bi se prehranili, Indijanci su uspevali da proizvedu višak – da nije bilo tako, prvi kolonisti u Džejmstaunu i Plimutu poumirali bi od gladi. Zato je utisak koji su Indijanci ostavili na neke od prvih engleskih posmatrača bio više nego povoljan: kapetan Džon Vajt smatrao je da Indijanci žive u izobilju, šta više, u pravom raju i to bez rada. Procenio je da bi doseljenicima bila dovoljna trodnevna radna nedelja, uz dodatak ribolova, kao jedne “više sportske” aktivnosti.

Godine 1643. magistrat Masačusets Beja je odobrio posetu dvojice indijanskih *sačema* (plemenskih starešina) sa Rod Ajlenda. Guverner Džon Vintrop je smatrao neophodnim da im se “stavi do znanja pod kojim uslovima mogu da posete teritoriju pod našom upravom.” Tako je Indijancima bilo rečeno “da se na dan našeg Gospoda ne smeju baviti bilo kakvim poslom, osim ako nije reč o nečemu najneophodnijem.” “Bez brige”, odgovorili su Indijanci. “Biće

vljih štrajkova, a najviše – zabušavanja. To možda vodi ka jednoj svesnoj, a ne samo nagonskoj pobuni protiv rada. Ipak, uverenje koje preovlađuje, kako među gazdama i njihovim agentima, tako i među samim radnicima, jeste da je rad kao takav neizbežan i neophodan.

Sa tim se uopšte ne slažem. Danas je moguće ukinuti rad i zameniti ga u svemu gde on služi nečemu korisnom, čitavim spektrom novih, slobodnih aktivnosti. Ukidanje rada zahteva akciju na dva nivoa, kvantitativnom i kvalitativnom. S jedne strane, u kvantitativnom smislu, mora se drastično srezati sam obim rada. U ovom trenutku najveći deo rada je potpuno beskoristan ili štetan i toga se treba što pre rešiti. S druge strane – i to je ključni momenat koji predstavlja revolucionarno novo usmerenje – ono malo korisnog rada što ostaje treba uzeti i preobraziti u aktivnost najsljedniju igri ili domaćoj radinosti, koja se obavlja kao razonoda, nerazlučivoj od ostalih prijatnih aktivnosti, osim po tome što za krajnji rezultat ima neki koristan proizvod. To je sigurno neće učiniti manje privlačnom. Tako se ruše sve veštačke barijere koje među ljudima podižu vlast i svojina. Kreacija bi konačno mogla da postane rekreacija. A mi bismo konačno mogli da jedni na druge gledamo bez straha.

Ne tvrdim da se veći deo problema rada može rešiti na ovaj način. Ali, to samo znači da najveći deo tog problema nije vredan rešavanja, već samo ukidanja. Samo mali deo ukupnog obima rada služi nečemu korisnom, što nije odbrana i reprodukcija sistema koji počiva na radu i njegovoj političkoj i zakonskoj sviti. *Braća Goodman* (Paul i Percival Goodman, *Communitas*, 1946) *su izračunali da svega 5% ukupnog obima rada – a taj procenat bi, ako je tačan, danas morao biti još manji – zadovoljava naše minimalne potrebe za hranom, odevanjem i stanovanjem. Čak i ako ovo prihvatimo samo kao akademsku procenu, suština njihove poruke je potpuno jasna: direktno ili indirektno, najveći deo rada služi neproizvodnim ciljevima, pre svega trgovini i društvenoj kontroli. Iz budžaka u kojem se kriju slepi miševi, ovako bismo na svetlost dana isterali desetine miliona*

prodavaca, vojnika, menadžera, pandura, dilera, popova, bankara, pravnika, učitelja, zemljoposjednika, gorila, reklamdžija i sve one koji rade za njih. Na ovaj način, računajući na efekat lavine, svaki put kada sredite nekog od tih velikih trutova, oslobađate njegove sluge i one ispod njih. Tako se, usput, ukida čitava ekonomija.

Približno 40% zaposlenih čine bele kragne, od kojih se većina bavi najdosadnijim i najidiotskijim poslovima koji se mogu zamisliti. Čitave industrije, kao što su osiguravajuća, bankarska, nekretnine (da navedem samo neke), zasnivaju se na prometu beskorisnih papira. Nije slučajno da tercijarni sektor – usluge, neprestano raste, dok sekundarni – proizvodnja, stagnira, a primarni – poljoprivreda, skoro nestaje. Budući da rad isključuje sve one čiju vlast osigurava, radnici se sve više pomeraju od relativno korisnih do relativno beskorisnih poslova, što je samo jedna od mera kojima se osigurava vladajući poredak. Bilo šta je bolje nego ništa. To je razlog zbog čega ne možete da idete kući kada svoj posao obavite ranije. Oni žele vaše vreme, da ono pripada njima, iako od toga jedva da imaju neku korist. Ako to nije istina, kako to da je prosečna radna nedelja u poslednjih pedeset godina skraćena za svega nešto više od pet minuta?

Poslužimo se sada ovim lepim mesarskim nožem da bismo se rešili i svega ostalog. Nema više vojne industrije, nuklearnih postrojenja, veštačke hrane, higijenskih dezodoransa. I konačno, ni pomena od automobilske industrije. Po neka Stenlijeva parnjača ili stari Ford-T mogli bi da posluže, ali to je sve. Autoerotizam, od kojeg žive takva legla zaraze kao što su Detroit i Los Anđeles, jednostavno ne dolaze u obzir. I tako smo, a da nismo uradili ništa posebno, rešili energetske i ekološke krize, kao i čitav niz drugih, inače nerešivih, društvenih problema.

Moramo, najzad, da raskrstimo i sa onim daleko najraširenijim zanimanjem, s najdužim radnim vremenom, najnižom nadnicom i ubedljivo najdosadnijim. Mislim na vođenje domaćinstva i podizanje dece.

– jer, ako nema rada, nema ni radnika, a ako nema radnika, koga će onda moći da organizuju?

Zagovornici ukidanja rada ipak će morati da se oslone na sebe. Niko ne zna šta sve može da se dogodi kada se kreativna snaga koju blokira rad jednom oslobodi. Sve je moguće. Izlandala debata o slobodi naspram nužnosti, sa svojim teološkim prizvukom, razrešava se na konkretan način čim se proizvodnja korisnih stvari spoji sa uživanjem u aktivnostima čija je suština u igri.

Život će postati igra, ili pre, svet igara, ali ne kao što je sada, igra na rezultat koji se stalno vrti oko nule. Optimalan seksualni odnos je paradigma produktivne igre. Ljubavnici uzajamno podstiču zadovoljstvo, niko ne prati kako se kreće rezultat, a svi dobijaju. Što više daješ, više dobijaš. U svetu igre, ono što je u seksu najbolje, natopiće najveći deo našeg života. Opšta igra vodi ka erotizaciji života. Seks će onda biti manje hitan i očajnički, više razigran. Ako dobro odigramo svoje karte, možemo da od života dobijemo mnogo više nego što ulažemo – ali, samo ako stvarno igramo.

Proleter i svih zemalja... OPUSTITE SE!

Ako tehnologija u svemu ovome treba da igra neku ulogu, onda je to manje na planu automatizacije, a više u otvaranju novih oblasti rekreacije. Možda se ponovo okrenemo zanatima, koje je Viljem Moris smatrao verovatnim i poželjnim izvorom komunističke revolucije. Umetnost bi konačno bila preoteta od snobova i kolekcionara i tako ukinuta kao posebno odeljenje za zabavu elitne publike, a njeni kvalitet i lepota vraćeni u život odakle ih je prognala podela rada. Grčke urne o kojima su pisane ode i koje se u muzeju drže pod staklenim zvonima, u svoje vreme bile su korišćene kao posude za maslinovo ulje. Sumnjam da naše upotrebne predmete očekuje takva budućnost ili čak bilo kakva. U svetu rada ne može se govoriti o napretku. Upravo je suprotno. Što se ostalog tiče, ne treba da oklevamo da iz prošlosti uzmemo ono što nam ona nudi: drevni time ne gube ništa, a mi smo samo na dobitku.

Ponovno otkriće svakodnevnog života zahteva da odemo s one strane granica ucrtanih na našim mapama. U tom smislu, postoji mnogo više podsticajnih spekulacija nego što većina ljudi pretpostavlja.

Osim Furijsa i Morisa, i nekoliko aluzija kod Marksa, tu su dela Kropotkina, anarhosindikalista Patoa (Pataud) i Pužea (Pouget), starih anarhokomunista (Berkman) i novih (Bukčín). *Communitas* braće Gudmen sadrži obilje ilustracija o mogućim oblicima društvenog života i organizacije, kada se društvo okrene stvarnim ljudskim potrebama. Osim toga, nešto se može naučiti i od zagovornika alternativnih-prigodnih-neposrednih-komunalnih tehnologija, kao što su E. F. Šumaher, a pre svega Ivan Ilič, posebno ako isključimo njihove mašine za pravljenje magle.

Tu su zatim dela situacionista, kao što je *Revolucija svakodnevnog života* Raoula Vaneigema i tekstovi iz antologije *Situacionističke internacionale*: uvek tako nemilosrdno lucidni i nadahnjujući, iako im nikada nije uspelo da prevladaju kontradikciju između zalaganja za jačanje radničkih saveta i, s druge strane, za ukidanje rada. Bolje njihova nedoslednost, nego bilo šta od onoga što nam nude današnji levičari, koji se predstavljaju kao poslednji zaštitinici rada

Ukidanjem najamnog rada i uvođenjem pune nezaposlenosti potkopava se seksualna podela rada. Nukleus porodice, onakve kakvu znamo, predstavlja nužan oblik prilagođavanja podeli rada koju nameće moderni najamni rad. Sviđalo se to nekom ili ne, ali u poslednjih 100 ili čak 200 godina smatralo se ekonomski racionalnim da muž donosi kući meso, a da žena obavlja sve prljave i glupe poslove, da bi mu na kraju dana udelila jedino parčence raja na koje u ovom surovom svetu može da računa. Što se dece tiče, bilo je normalno isprašiti ih u koncentracione logore za mlade, zvane škole, pre svega zato da ne bi mami kvarili frizuru, a da opet budu pod kontrolom, učeći se poslušnosti i tačnosti, neophodnim za buduće radnike. Kada bismo se otarasili ovog patrijarhalnog klišea, otarasili bismo se i nukleusa porodice čiji neplaćeni "rad u senci", kako ga naziva Ilič, čini sistem najamnog rada mogućim, a koji opet, primarno, rad u senci čini nužnim. Opređeljivanje za ovu antinukleus strategiju znači ukidanje detinjstva i zatvaranje škola. U ovoj zemlji ima više večitih studenata nego radnika sa punim radnim vremenom. Nama su deca potrebna kao učitelji, a ne kao učenici. Njihov doprinos ludičkoj revoluciji može biti ogroman, jer ona znaju bolje od nas šta je to igra. Odrasli i deca nisu identični, ali u drugačijem međusobnom odnosu mogu steći jednaka prava. Samo igra može da premosti jaz između generacija.

Još se nisam dotakao mogućnosti ukidanja ono malo rada što preostaje u oblasti automatizacije i kibernetike. Svi ti naučnici, inženjeri i tehnolozi, oslobođeni dosadnog istraživanja za potrebe vojne industrije ili izmišljanja načina za brzo zastarevanje novih proizvoda, imaće puno prilike da se zabave traženjem rešenja za eliminaciju umora, dosade i rizika iz, na primer, rudarskog posla. Nema sumnje da će pronaći i razne druge zanimljive probleme. Možda će konačno instalirati neki globalni, sveuključujući multimedijalni sistem komunikacije ili osnovati svemirske kolonije. Možda. Lično, nisam zainteresovan. Nemam ni najmanju želju da živim u nekakvom raju na dugmiće. Ne želim da robotirobovi rade sve umesto mene. Želim da to radim sam. Što se tiče uštede ljudskog

rada, mislim da bi se za odgovarajuću tehnologiju moglo pronaći neko mesto, ali skromno. Istorijska i preistorijska iskustva u tom pogledu nisu mnogo ohrabrujuća. Sa pomeranjem proizvodne tehnologije od lova i sakupljanja ka poljoprivredi i industriji, obim rada se povećavao, dok su ljudsko umeće i samoodređenje opadali. Dalji razvoj industrije samo je dodatno naglašavao ono u čemu je Hari Brejvermen video degradaciju rada. Inteligentni posmatrači su toga oduvek bili svesni: Džon Stjuart Mil je rekao da svi izumi za zamenu ljudskog rada nisu čoveku uštedeli nijedan sekund slobodnog vremena. Najveći tehnofili – Sen-Simon, Komt, Lenjin, B. F. Skinner – bili su u isto vreme neskriveni autoritarci, drugim rečima, tehokrate. Trebalo bi da sa mnogo više opreza dočekujemo ono što nam obećavaju kompjuterski mistici. Ti ljudi rade kao blesavi. Ako bude po njihovom, sve su šanse da će tako biti i sa nama ostalima. Ali, ako su spremni da svoje predloge iskreno stave u službu ljudskih ciljeva, možda bi ih trebalo saslušati.

Ono što želim jeste da rad postane igra. Prvi korak ka tome je da se odbace pojmovi radnog zadatka i posla. Čak i aktivnosti koje sadrže neki ludički potencijal najvećim delom ga gube kada se svedu na rad koji su određeni ljudi, i samo ti ljudi, primorani da obavljaju kao svoju isključivu delatnost. U sistemu permanentnog nerada, bićemo svedoci rađanja novog Zlatnog Doba Diletanata pred kojim će Renesansa moći samo da se postidi. Više neće biti posla, samo raznih stvari koje ljudi rade, jer tako žele.

Tajna pretvaranja rada u igru, kao što je to pokazao Furije, sastoji se u organizovanju korisnih aktivnosti koje različiti ljudi, u različito vreme, vole da obavljaju. Da bi se nekim ljudima omogućilo da se bave nečim u čemu uživaju, dovoljno je ukloniti sve iracionalnosti i izopačenja koje opterećuju te aktivnosti kada se svedu na rad. Na primer, voleo bih da se malo više (ali ne previše) aktiviram na polju nastave. Ali, niti želim da sa učenicima budem u autoritarnom odnosu, niti da zbog tog posla podilazim nekom bednom sitničaru.

Drugo, ima stvari koje ljudi vole da rade s vremena na vreme, ali ne previše dugo, a sigurno ne stalno. Možda će vam se svideti da čuvate decu nekoliko sati, jer volite njihovo društvo, ali svakako ne koliko i njihovi roditelji. U međuvremenu, roditelji će tu priliku iskoristiti da se malo posvete sebi, ali opet ne predugo jer će ubrzo poželeti da vide šta je sa njihovom decom. Upravo ove razlike među pojedincima čine život slobodne igre mogućim. Isti princip važi i za mnoge druge aktivnosti, posebno one koje se odnose na osnovne ljudske potrebe. Većina ljudi uživa u pripremanju jela kada se time bavi u slobodno vreme, ali ne i kada to mora da obavlja kao redovan posao.

Treće, ali ne i manje važno, neke stvari koje mogu biti neprijatne, kada ih obavljate sami, u nepovoljnom okruženju ili po nečijem naređenju, postaju prijatne, barem na neko vreme, kada se te okolnosti izmene. Ovo, u izvesnoj meri, verovatno važi za sve poslove. Veštinu koja se inače rasipa ljudi mogu uložiti pretvarajući u igru čak i one najodbojnije poslove. Aktivnosti koje su nekima privlačne, ne moraju uvek biti privlačne i drugima, ali svako, makar potencijalno, poseduje različita interesovanja, kao i interesovanja za samu raznolikost. Otprilike kao po onoj narodnoj, “sve po malo” ili barem jednom. Furije je bio majstor spekulacije na temu korisnog usmeravanja devijantnih i perverzних ličnosti u postcivilizacijskom društvu, koji je on nazivao Harmonija. Smatrao je da bi Neron u takvom društvu bio sasvim prihvatljiv da mu je kao detetu bilo omogućeno da svoju žeđ za krvlju zadovolji radeći neko vreme u klanici. Deca koja uživaju u valjanju u blatu i prašini mogla bi da se organizuju u “male horde” koje bi čistile klozete i sakupljale smeće, za šta bi oni najistaknutiji dobijali i odgovarajuća odlikovanja. Ne insistiram na ovim primerima, već na principu koji stoji iza njih, a koji se, po mom mišljenju, kao posebna dimenzija savršeno uklapa u šemu sveobuhvatnog, revolucionarnog preobražaja. Treba imati u vidu da nije stvar samo u tome da pođemo od poslova kakvi su danas i da im samo dodelimo prave ljude, koji bi se u suprotnom razvili u manijake.